

Abdurahmanova Röya Qəzənfər¹¹¹
 ƏSAS SÖZÜN TRANSFORMASIYASI ZAMANI KÖMƏKÇİ
 FEİLİN YERDƏYİŞMƏSİ

İlk dəfə qədim yunan filosofları sintaksisi bir elm kimi öyrənmişlər. Onlar bu termindən ifadənin məntiqi quruluşunu təyin etmək üçün istifadə etmişlər. Bu yanaşma özünü orta əsr dilçilərinin nəzəriyyələrində də özünü açıq aşkar biruzə verir, belə ki, XVII əsrdə A.Amo və K.Lanslo Fransada dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq sintaktik nəzəriyyəni yaratmağa cəhd etmişlər. XIX əsrin sonunadək dilçilikdə sintaktik, məntiqi və psixoloji məqamlar arasında dəqiq sərhəd qoymaq mümkün olmamışdı. Həmin dövrdə Vilhelm fon Humboldtun yaradıcılığının təsiri ilə dilçiliyə psixoloji yanaşma üstünlük təşkil etmişdi. Bunun nəticəsi olaraq məntiqi kateqoriyalar yerlərini psixoloji kateqoriyalara vermişdi. Bu dövrdə şərqdə ərəb dilçiləri bir çox əsas sintaktik anlayışları formalaşdırmışlar. Bu da Avropa dilçiliyinə öz təsiri göstərmiş və dilçilər sintaksisə xas anlayışları digər elmlərə aid terminlərlə deyil məhz dilçilik terminləri ilə ifadə etmişlər. N.Y.Şvedovanın sintaktik konsepsiyasında cümlə və söz birləşməsinin qarşılaşdırılması mücərrəd struktur sxemlər şəklində verilir. Formal yanaşmaya alternativ olaraq semantikaya yönəlmiş sintaktik konsepsiyalar irəli sürüldü. O.Yespersen “mənadan formaya” olan qrammatik təsvir proyektini, yəni “daxildən” olan qrammatikaya yanaşmanı “sintaksis” adlandırmaq ideyasını bildirmişdi. O, “anlayış kateqoriyaları” fərziyyəsi ilə zamanı qabaqladı, bu universal mənalar müxtəlif dillərdə qrammatik vasitələrlə ifadə olunaraq müqayisə üçün imkan yaratdı [7].

“Sintaksis bir-biri ilə bağlı sözlərdən ibarət söz birləşməsi və cümlələrlə məşğul olduğundan, əlaqə anlayışı və onun ifadə üsulu sintaksisdə əsas məqamlardandır. Sintaksis qrammatikanın bir hissəsi olaraq, söz birləşməsi və cümlə kimi vahidlərlə iş görür” [5,19]. L.Kelner qrammatikanın sintaksis və morfolojiyaya bölündüyünü qeyd edərkən “morfolojiyanın qrammatik formalarla, sintaksisin isə bu formaların funksiyaları və münasibətlərini öyrəndiyini” yazır [8, 3].

Sintaksis söz birləşməsi və cümlə haqqında elm kimi iki əsas vəzifə daşıyır: təsviri və izah (nəzəri). Sintaktik təsvir dil haqqında biliyin sintaktik komponentini səciyyələndirən qaydaları öyrənir. Bu qaydaların təşkil olunmasında qrammatik metadildən istifadə olunur. P.H.Matyu qeyd edir: “Sintaksisin məqsədi sözlərin necə seçilməsi”, “birləşdirilməsi”ni öyrənmək, dilin müxtəlif konstruksiyalarının təhlili və onların cümlələr kimi birlikdə necə işlənməsini göstərməsidir” [9,4].

F.Y.Veysəlli “Struktur Dilçiliyinin Əsasları” adlı kitabının II cildində qeyd etmişdir ki, sintaktik tərkiblərə görə təhlil sintaksisdə mühüm rol oynayır. Bu təhlilin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə “ibarətdir” sözü ilə bağlanan vahidlərin əlaqələri şəbəkəsi kimi götürülür. Onlardan ən kiçiyi elə sintaktik sözlərdə ki, onlar da bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Bu cür vahidləri konstituentlər adlandırırlar. Cümlənin strukturu (onun konstituentlər strukturu, qısaltma kimi: K-struktur) konstituentlərin iyerarxiyasıdır [2, 209].

İngilis dilində sintaktik quruluşlar bir tərəfdən birləşdirmə əməliyyatı, digər tərəfdən isə köçürmə və yaxud yerdəyişmə əməliyyatı ilə yaranır. Söz birləşmələri ilə bağlı olan tədqiqatlar kifayət qədər çoxdur və onlar müasir dövrə qədər əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Köçürülmə ilə bağlı əməliyyatlar isə müasir dövrdə daha da aktualdır.

Bu cür yerdəyişmələrdən biri də əsas sözün sintaktik quruluşda önə keçməsidir. Bu yerdəyişməyə ingilis dilli ədəbiyyatda “Head Movement” adı altında rast gəlinir. Əsas sözün önə keçməsinin bir çox növləri vardır. Bunlardan biri müasir ingilis dilində köməkçi feillərin yer dəyişməsi, digəri isə daha çox ingilis dilinin əsasən erkən mərhələlərində baş vermiş əsas feilin yerdəyişməsidir. Bu məqalədə köməkçi feillərin yerdəyişməsi məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Bağlayıcı ifadələr təqdim etdiyi cümlələrdə mübtədadan əvvəl dayanır. Onlar cümlədə ayrıca proyeksiyaya başçılıq edir ki, bu da Complemenizer Phrase (CP) (Bağlayıcı İfadə) adlandırılır. CP-dəki C mövqeyi that/if/for bağlayıcıları tərəfindən tutulur. Bununla belə, bağlayıcılar mübtədadan əvvəl gələn yeganə nitq hissəsi deyildir. İngilis dilində köməkçi feillər ümumi sual cümlələrində bağlayıcılardan əvvəl gəlir.

Məsələn: Do you have a library at home? (Sizin evdə kitabxananız var?) [10,90].

Bu baxımdan inversiyada iştirak etmiş köməkçi feillər bizə bağlayıcıları xatırladır. Qeyd etdiklərimizə aşağıdakı nümunədə aydınlıq gətirək:

Speaker A: Sonny, there is something I want to ask you.

(Oğlum, sənə deyiləsi sözüüm var)

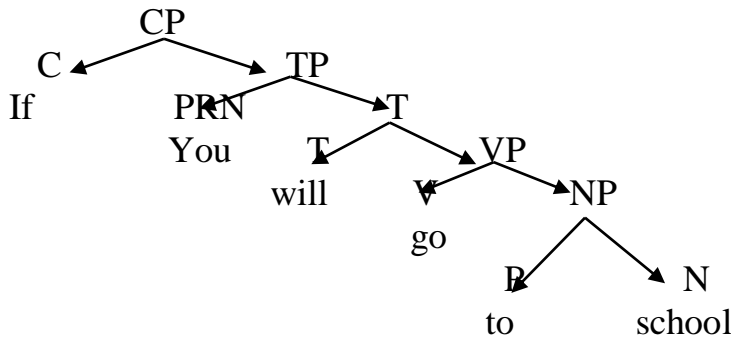
Speaker B: What, mommy? (Nədir anacan?)

Speaker A: If you will go to school? (Məktəbə gedəcəksənmi?)

Speaker B: What do you say mommy? (Nə deyirsən, anacan?)

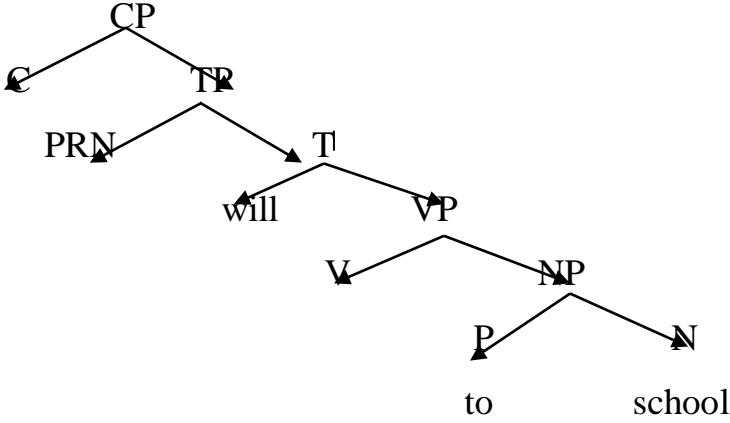
Speaker A: Will you go to school? (Məktəbə gedəcəksən?)

Danışan şəxslərdən birincisinin ifadə etdiyi sual cümlələrinin quruluşuna nəzər yetirsək görərik ki, “If you will go to school?” cümləsi sual cümləsində işlənə bilən CP ilə başlayan cümlənin quruluşu aşağıdakı kimidir:

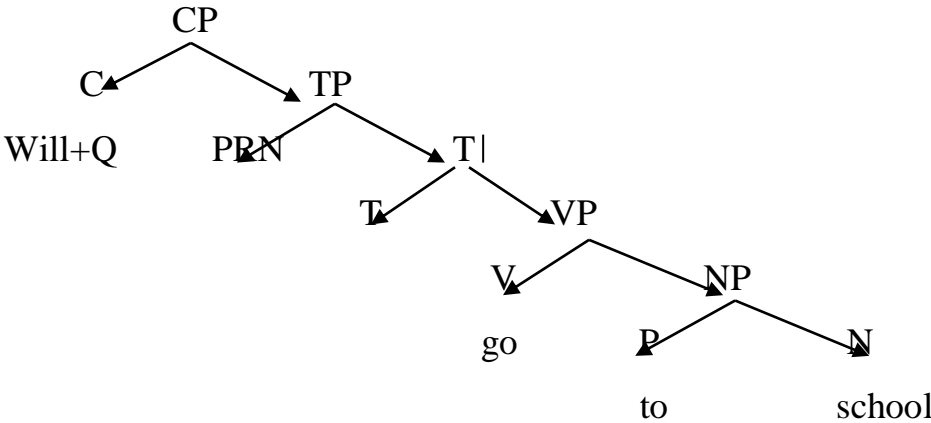

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

İkinci təklif olan “Will you go to school?” cümləsinin quruluşuna nəzər yetirsək görərik ki, “will” isimdən əvvəl gələrək bağlayıcı “if”-in tutduğu mövqeni tutur yəni CP-dəki C mövqeyində oturur. Belə olduğu təqdirdə “if” və “will”-in qarşılıqlı iştirakı olduqca mühümdür. Bu o fərziyyəyə əsaslanır ki, B mövqeyinə yalnız bir söz daxil etməliyik, yəni iki sözün daxil edilməsi mümkün deyildir. Başqa sözlə baxmayaraq ki, CP-də də əsas C vəzifəsini həm köməkçi feil, həm də bağlayıcı tuta bilər, hər ikisinin birgə iştirakı mümkün deyildir. Bu zaman cümlə qrammatik baxımdan düzgün olmayacaq. Yəni “If will you go to school?” cümləsi qrammatik baxımdan düzgün deyildir. Bu fakt bizi köməkçi feilin bağlayıcının yerində işlənməsi barədə olan təcrübədə təsdiqlənmiş sübutla təmin edir. Bilirik ki, köməkçi feil Tense Phrase (TP) (Zaman İfadəsinin-Zİ-nin) tərkibindəki T diyyünyündə olur. Köməkçi feil T-dən C-yə gəlmək üçün özünün mübtədadan sonrakı mövqeyindən mübtədadan əvvəlki mövqeyinə köçür. Buna verilən ənənəvi cavab köməkçi feilin inversiyasıdır. Fərziyyədə də qeyd olunduğu kimi inversiya olunmuş köməkçi feil TP-dəki T vəzifəsindən CP-dəki C vəzifəsinə köçür və bu da aşağıdakı budaqlanmada aydın görünür:

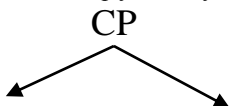

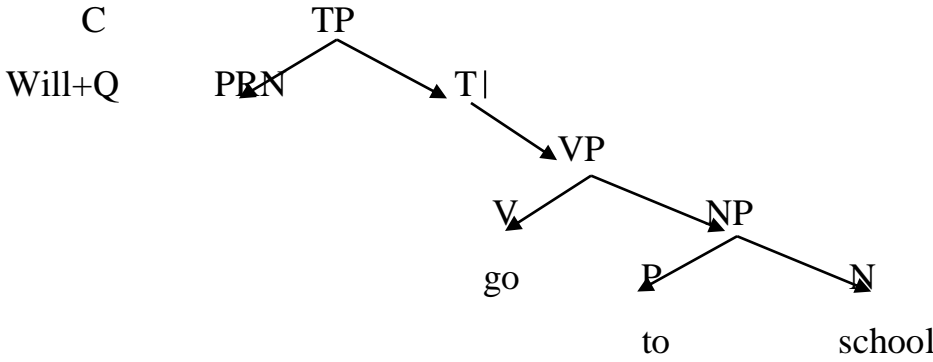
Deməli, sual cümlələrində köməkçi feilin inversiyası T-to-C Movement-i (Z-B yerdəyişməsinə) cəlb edir. T-dən C-yə köçmə zamanı üzərində duracağımız ən mühüm məsələ köməkçi feillərin sual cümlələrində nəyə görə bir mövqedən digərinə köçməsidir. N. Xomski tərəfindən qəbul olunmuş metaforadan istifadə edərək biz deyə bilərik ki, ingilis dilində C mövqeyi sual cümlələrində olduqca güclü mövqedir və buna görə də müvafiq növün aydın konstituenti tərəfindən tutulmalıdır. Aşağıda verilmiş tamamlıq budaq cümləli ümumi suallar kimi “She asked (If I would go to school)” C mövqeyi C bağlayıcısı tərəfindən tutulur. Onsuz da, natiqin təklifinin birinci hissəsi “I wanted to ask you (if you will go to school)” –nin mötərizələnmiş tamamlıq budaq cümləsinə təqdim edən “if” ilə elliptik forması kimi nəzərdən keçirilməlidir. Mötərizələnmiş budaq cümlədən kənarda qalan konstituentlər ellipsisə məruz qalır. “If” kimi bəğlayıcılar İnilis dilində baş cümləni təqdim edə bilməz, ona görə də baş cümlədəki C mövqeyini tutması üçün başqa vasitə tapılmalıdır. Güman edilir ki, baş cümlədə sual xarakterli C mövqeyi sual xarakterli boş olan Q (sual sözü) sual ədati tərəfindən tutulmalıdır və Q will köməkçi feilini T-dən C-yə köçməyə sövq edir və beləliklə, güclü C mövqeyini zəbt edir [10,91]. Bu zaman belə bir sual yaranır ki, nəyə görə Q köməkçi feilin T-dən C-yə köçməsinə səbəb olur? Ehtimal olunan cavablardan biri Xomskiyə görə Q-in təbiətən şəkilçili olması və buna görə də açıq-aydın görünən əsas sözü özünə birləşdirməsidir. Şəkilçilərin adətən xüsusi növ sözlərə təhkim olunduqlarına görə (məsələn: keçmiş zaman şəkilçisi -ed/-d yalnız feillərə artırılabilir, isimlərə, sözlüklərə və yaxud sifətlərə deyil) və yalnız zaman bildirən (yəni indiki ya da keçmiş zaman) köməkçi feillərin B-yə köçməsi bildiyinə görə Xomski tərəfindən təklif olunan ideyaların həyata keçirilməsi bizi S-in gücü zaman xüsusiyyəti daşmasına və beləliklə, TP-si daxilindəki əsas T konstituentinin T-dən C-yə köçməsinə cəlb edir [10,92]. Bu baxımdan köməkçi feil “will” T-dən C-dəki görünməyən Q şəkilçisinə köçür. Aşağıdakı budaqlanmaya diqqət yetirək:

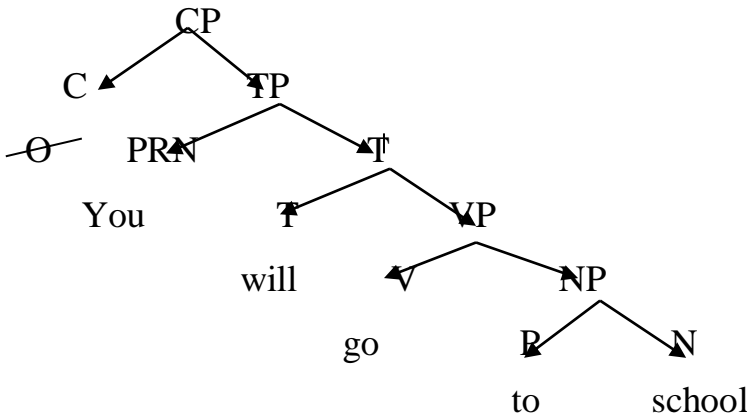
Köməkçi feil will T-dən C-yə ona görə köçür ki, Q-nın özünə birləşdirə biləcəyi (indiki və ya keçmiş zaman konstituenti) müvafiq sözü olsun. Əgər biz sualın şəkilçili xarakterini qəbul etsək deyə bilərik ki, T-dən C-yə köçməyə səbəb sual xarakterli (bu əsas sual cümlələrinin boş Q şəkilçisi olması faktına əsaslanır) C-nin şəkilçili mövqeyidir. İngilis dilinin əsasən şəkilçili dil olduğunu nəzərə alsaq (o baxımdan ki, o əsasən sözdüzəldici və infleksional şəkilçilərdən (inflectional suffixes) istifadə edir. Biz Q-i təbiətən şəkilçili hesab edə bilərik, belə ki, cəlb olunmuş köməkçi feil will S-in sol tərəfində öz mövqeyini tapacaqdır.

T-dən C-yə köçmə zamanı maraqlı məqam bunun köməkçi feil üçün hansı əhəmiyyəti daşmasıdır. Əgər T-dən C-yə köçmə TP-dəki T vəzifəsindən iz qoymadan yoxa çıxmaqdırsa, “Will you go to school?” cümləsinin quruluşu aşağıdakı kimi olacaqdır.

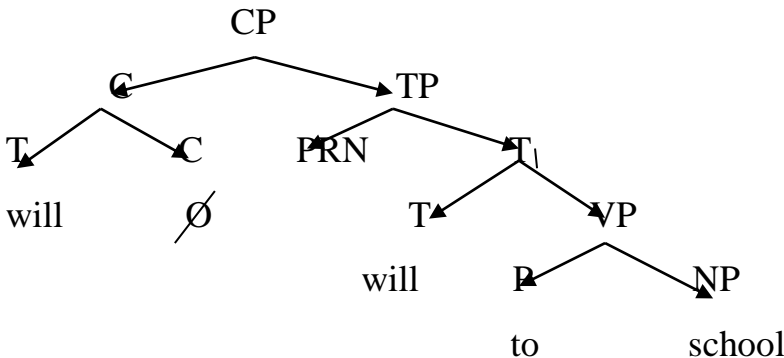

Lakin, bu cür quruluş problemli hesab olunur. Çünki bu cür budaqlanma iki konstituent quruluşu prinsipinə tabe olmur. Bunlar “Əsas söz və Binarlıq” prinsipidir. Əsas söz prinsipinə görə hər bir sintaktik quruluş əsas sözün proyeksiyasıdır. Binarlıq prinsipinə görə isə hər bir sintaktik quruluş qoşa budaqlanmalıdır. Belə budaqlanma əsas söz prinsipini həm TP-də həm də T-nin özündə pozacaqdır. Belə ki, nə zaman ifadəsində, nə də ki, zamanda T konstituenti yoxdur. Bu budaqlanma həmçinin qoşalığ tələbini də pozmuş kimi hesab olunacaqdır. Bu T səddinin qoşa budaqlanmamasına görə (çünki T həddinin iki qızı yoxdur.), lakin daha çox tək şaxələnməsinə görə bu cür budaqlanma düzgün hesab olunmur. Bu zaman aydın olur ki, köməkçi feilin T-dən C-yə köçməsi TP-yə başçılıq edən original T konstituentinin itkisi ilə nəticələnə bilməz. Ona görə də T bir növ boş konstituent kimi yerində qalmalıdır. Bu T-dəki köməkçi feilin nüsxəsinin əvvəlcə C-yə köçməsi və daha sonra T-dəki köməkçi feilin orijinal mövcudluğunun ləğv olunaraq (fonetik xüsusiyyətlər özünü biruzə vermir və buna görə də tələffüz olunmur) T-nin özündə boş köməkçi feil nüsxəsi qoyan mürəkkəb əməliyyatdır. Köçmənin mürəkkəb əməliyyat olması və özündən sonra daha iki “nüsxələmə və ləğv etmə” adlı əməliyyatları tələb etməsi N. Xomskinin yerdəyşmənin nüsxələnməsi əməliyyatının təməl daşdır. Əgər biz yerdəyşmənin nüsxələyən komponentini diqqətlə nəzərdən keçirəlik, onu bir mövqedə qovuşan konstituentin nüsxəsinin daha sonra başqa bir mövqedə birləşməsinə cəlb edən birləşdirmə əməliyyatının bir formasını ehtiva etməsini görürük [10,93]. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün “Will you go to school?” cümləsinin budaqlanmasına yenidən baxaq:

T konstituenti “will”-in nüsxəsi tərkibində sualı ehtiva edən bağlayıcı ilə birləşərək mürəkkəb B konstituentini əmələ gətirir. Bu konstituent original C konstituentini (Q-ni ehtiva edən) və will-i ehtiva edən T konstituentini ehtiva edir. “Will”-in T-dəki orijinal mövcudluğunun fonetik xüsusiyyətləri ardıcıl ləğvi aşağıdakı quruluşa gətirib çıxarır.

Bu baxımdan inversiya olunmuş köməkçi feil will iki ayrı birləşdirmə əməliyyatına məruz qalır. Əvvəlcə o T-nin tərkibində feili ifadənin tamamlığı marry me ilə birləşərək Z səddi will marry me-ni əmələ gətirir sonra will-in nüsxəsi C-dəki boş sual ədatı ilə birləşərək “will+Q”-i “You will go to school?”-u əmələ gətirir. “Will” köməkçi feilinin T-dəki orijinal mövcudluğunun ardıcıl fonetik ləğvi öz növbəsində “will+Q” “you will go to school”-u əmələ gətirəcək. Nəticələnən quruluş həm əsas sözün öndə gəlməsi prinsipini, həm də binarlıq prinsipinin tələblərini ödəmiş olur.

Beləliklə, sintaktik quruluşlarda əsas sözün önə keçməsinin xüsusi bir növü köməkçi feilin yerdəyşməsi təsadüfi baş vermir. Bu əməliyyat müvafiq qaydalara tabe olaraq baş verir. Mövcud yerdəyşmələr bütün sintaktik quruluşlarda baş verir. Bu o deməkdir ki, əsas sözün yerdəyşməsinin baş verməsinə heç, bir maneə yoxdur. “T-to-C Movement” bu köçmə əməliyyatının əsas sütünüdür. Mövcud yerdəyşmənin

nəticəsində cümlədəki konstituentlər müvafiq mövqə qazanır. Bunun nəticəsində də söz sırası müvafiq qaydalara tabe olmuş olur. Bu da öz növbəsində bizə qrammatik qaydaları başa düşməyə kömək edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 2006, 86 s.
2. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Təhsil, 2005, 342 s.
3. Чейф У. Значение и структура языка. Москва, «Прогресс», 1975, 432 с.
4. Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988, 653 с.
5. Тестелец Я. Введение в общий синтаксис. М.: Издательство РГГУ, 2001, 800 с.
6. Chomsky N. Syntactic structures, New York, 2002. 256 p.
7. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language L., 1924, 230 p.
8. Kellner L. Historical Outlines of English Syntax. London-N.Y., 1913, 315 p.
9. Matthews P.H. Syntactic Relations. A Critical Survey. Cambridge University Press, USA, 210 p.

Açar sözlər: *sintaktik quruluş, xətti düzülüş komponenti, ağac budaqlanması, diüüm, proyeksiya, hərəkət*

Key words: syntactic structure, immediate constituent, tree diagram, node, projection, movement

Ключевые слова: синтаксические структуры, непосредственно составляющая, принцип возглавляемости, древовидная схема, узел, проекция, движение

Summary

The present article is devoted to the Head Movement in the Syntactic Structures existing in word combinations and sentences. T-to-C Movement, the position of C and Q in the sentences containing CP are also dealt with. The extended information of the constituent to the null suffix Q is provided in the article. These movements are proved to be the means of the differentiation of the semantic and syntactic placement as well. Besides, the structures of the sentences are presented and analyzed with the help of tree diagrams in this article. The article also deals with the investigation of the satisfaction of the requirements of Headedness and Binarity Principle in syntactic levels. It is proved, in the article, that the tree branching is the projection of the head word. Instead of traditional grammar the minimalist principles are discussed. Various examples demonstrating T-to-C Movement are provided too. Moreover, the traces and copies of the moved constituents are presented and analyzed in this article. The suffixal nature of Q is also taken into consideration, which is considered to be the main component of sentence.

Резюме

Статья посвящена изучению "Head Movement" в синтаксических структурах, существующих в словосочетаниях и предложениях, а также позиций "C" и "Q" в предложениях, содержащих "CP". Расширенная информация о составляющей нулевого суффикса также раскрывается в статье. Эти движения являются способами дифференциации семантического и синтаксического расположения. Также анализируется структура предложений с помощью древовидных диаграмм. Статья отражает исследования по требованиям принципов "Headedness" и "Binarity" на синтаксическом уровне. В статье указано, что древовидный принцип - это проекция главного слова. Вместо традиционных принципов грамматики рассматриваются минималистические принципы и демонстрируются следы и копии передвинутых составляющих. Суффиксальная природа "Q" также принята во внимание и считается одним из главных компонентов структуры предложения.

Rəyçi: prof.L.M.Cəfərova